

Гавриловська (Ольшевська) К.П. Образ правової системи як детермінанта правової поведінки особистості / Психологічні студії Львівського університету: Зб. наук. праць / За наук. ред. С.Л. Грабовської. – Львів, Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – Вип. 1. – С. 262-267.

ОБРАЗ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

К.Ольшевська

Волинський державний університет імені Лесі Українки

Для розуміння особливостей функціонування особистості в системі соціально-правових норм слід детально розглянути, яким чином особистість відображає, сприймає правову систему держави. Оскільки правова система являє собою складне соціальне явище, адекватне і повне сприйняття якого не може відбуватися одномоментно і спонтанно, ми можемо стверджувати, що сприймання правової системи держави слід вивчати у рамках більш широкого процесу соціальної перцепції.

Соціальна перцепція - одне з найскладніших і найважливіших понять соціальної психології. Соціальна перцепція - це сприймання, розуміння та оцінювання людьми соціальних об'єктів: інших людей, самих себе, груп, соціальних спільнот, подій та явищ. Цей термін до наукового вжитку ввів американський вчений Дж. Брунер для визначення факту соціальної зумовленості сприймання і його залежності не лише від характеристик стимулу (об'єкта), але і від минулого досвіду суб'єкта, його цілей, намірів, значимості ситуації тощо. Пізніше соціальну перцепцію стали розуміти як цілісне сприймання суб'єктом не лише предметів матеріального світу, а й об'єктів соціальних (інші люди, події тощо). Було визначено, що сприймання соціальних об'єктів має специфічні риси, що якісно відрізняють його від сприймання неживих предметів. 1. Соціальний об'єкт не пасивний, і не байдужий стосовно суб'єкта, який його сприймає; впливаючи на процес сприймання, суб'єкт прагне трансформувати уявлення про себе у сприятливому для своїх цілей напрямку. 2. Увага суб'єкта соціальної перцепції зосереджена не на моментах створення образу як результату відображення реальності, а на сенсових і оціночних інтерпретаціях об'єкта (у тому числі і причинних). 3. Сприймання соціальних об'єктів характеризується високою злитістю пізнавальних компонент з емоційними, більшою залежністю від мотиваційно-сенсової структури діяльності суб'єкта [6].

Поняття соціальної перцепції правової системи держави охоплює: а) сприймання правової ситуації особистістю; б) інтерпретацію сприйнятого в термінах причин і очікуваних наслідків; в) емоційну оцінку, на основі якої відбувається побудова стратегії власної поведінки.

Соціальна перцепція - це важливий (хоч і не єдиний) психологічний механізм, відповідальний за здійснення особистістю правової поведінки. Він охоплює сприйняття зовнішніх ознак правової системи, співвіднесення їх з особистісними уявленнями про правову систему, інтерпретацію і прогнозування на цій підставі своїх вчинків. Соціальна перцепція забезпечує взаємодію особистості з правовою системою, значною мірою визначає характер цієї взаємодії. Результати суб'єктивної оцінки правової системи є основою для побудови правової поведінки.

Традиційно прийнято виділяти три складові соціально-перцептивного процесу: суб'єкт, об'єкт і ситуація сприймання.

Суб'єктом соціальної перцепції системи соціально-правових норм може бути будь-яка особистість, що контактує з правовою системою. У процесі такої взаємодії особистість сприймає певну інформацію, що може транслюватися як чітко сформульовані норми, зовнішній вигляд і поведінка осіб, що їх репрезентують, та як задум - внутрішній стан, почуття і наміри авторів повідомлення, яке повинна сприйняти і зрозуміти особистість. На жаль, реальні наміри авторів конкретної правової норми часто залишаються невідомими для пересічної особистості, оскільки дуже часто невідомим залишається і сам автор (чи група авторів). Для того, щоб пояснити собі причини введення того чи іншого закону, особистість змушена застосовувати психологічний механізм персоніфікації, що дає змогу пов'язати прийняття конкретного закону з певною особою (чи групою осіб). Маючи обмаль інформації про реальні механізми законотворення, особистість, звичайно, може помилятися у визначенні автора повідомлення, проте однозначно ставлення до цієї особи визначає і ставлення до створеної нею правової норми [3].

Ми можемо припустити, що найбільш імовірна причина створення певного закону (чи іншої формальної норми) полягає у прагненні законодавчого органу держави впорядкувати стосунки людей у певних нормативних ситуаціях. Тобто передбачається, що правова норма певним чином має впливати на поведінку людей, але перед цим логічно відбувається процес більш-менш адекватного сприйняття цієї норми. Головні чинники, які впливають на рівень адекватності сприйняття правових норм: а) високий культурний рівень, що дає змогу

на підставі власного або привласненого досвіду інтерпретувати введення, скажімо, нового закону з огляду на причини його прийняття ("Знаю, що за цим може стояти"); б) здатність до прогнозування, тобто здатність передбачити наслідки введення цього закону і зміни, які він здатен спричинити в поведінці оточуючих; в) високий рефлексивний рівень особистості, що дає змогу розототожнити свої професійні, вікові, етнічні й інші упередження та установки і реальну користь від введення закону; г) високий рівень особистісної зрілості, що дозволяє розототожнити свої власні проблеми і процеси інтерпретації подій, що відбуваються в правовому полі держави ("Правова система і мої почуття щодо неї - це не одне і те ж саме"); д) великий репертуар поведінкових реакцій, що дає змогу реалізувати адекватну певній ситуації поведінку ("Я знаю, як поводитися саме в цій ситуації").

У соціальній психології досліджено різні особливості суб'єкта, що впливають на адекватність сприйняття: стать, вік, професія, особистісні риси, самооцінка тощо. Суттєво впливають на результат соціальної перцепції психологічні особливості особистості. Зокрема, образ "Я" і самооцінка є тим психологічним фундаментом, на якому базуються різні чинники, які впливають на взаємини особистості із соціальним оточенням, і, зокрема, з правовою системою держави (думки, оцінки, судження і переконання щодо самого себе, нерідко саме ті елементи образу "Я", яких особистість хоче позбутися тощо).

Правова система у цьому контексті є об'єктом соціальної перцепції. З виникненням держави та визначених нею норм і правил поведінки люди почали розмірковувати про цей соціальний феномен, його сутність і роль у суспільному житті. Звичайно, спочатку ці погляди були елементами синкретичного міфологічного світогляду.

Згідно з міфологічними уявленнями наших предків, порядок, запроваджений на землі, розглядався як складова всесвітнього порядку, започаткованого Творцем. Підходи різних народів до визначення першоджерела земних порядків були схожими. Зокрема, термін "право" має корінь, спільний для санскриту, іранської мови та латини, і означає "порядок" як гармонійну відповідність усіх частин цілого. З погляду правової, моральної та релігійної свідомості індоевропейців, "право" - це порядок, якому підпорядковані облаштування світу, рух світил, стосунки між богами і людьми, людські взаємини. Все, що стосується людини чи світу, перебуває під владою порядку. Отже, це релігійна і моральна основа суспільства, відсутність якої призводить до хаосу. "Закон" (санскрит, грецька мова) в буквальному сенсі означає "правило,

визначене небом" [1]. З часом погляди на сутність правової системи почали різнитися, набувати різних напрямків і забарвлення.

У наш час загально визнаними є такі функції права (головні напрямки його впливу на поведінку людей): регулятивна (впорядкування суспільних відносин) та охоронна (витіснення протиправної поведінки) [7].

Правову систему як психологічний феномен можна розглядати з огляду на ті психологічні функції, які вона виконує щодо особистості, а саме: а) функцію забезпечення почуття безпеки (патерналістські очікування). Правова система надає певні соціальні гарантії (або їх декларує), породжує сподівання людини на те, що тут про неї турбуватимуться, відбувається задоволення базової потреби особистості (материнська турбота); б) функцію контролю, обмеження – насамперед, можливої експансії одних осіб чи груп проти інших осіб чи груп. Тому необхідний певний ступінь контролю, міра допустимого втручання у приватне життя особистості.

Норма – існуюче у суспільстві і прийняте особистістю правило (стандарт, приклад) дій, що визначає, яким чином вона має поводитись у певній ситуації. Виражає соціально схвалені інваріанти поведінки і визначає інтервал допустимих дій, тобто межі, у яких особистість може шукати альтернативи шляхів (засобів) для досягнення цілей. Функція норм — в оптимізації поведінки (в сенсі її успішності і соціального схвалення) за допомогою стереотипів поведінки; винагороду і покарання особистість отримує ззовні.

Сутність права полягає в регулюванні суспільних відносин в умовах цивілізації, у досягненні на нормативній основі такої стабільної організованості суспільства, коли реалізуються демократія, економічна воля, свобода особи. Отже, сутність права однотипна із сутністю держави; наявна лише та відмінність, що життєдіяльність суспільства як системи здійснюється не шляхом використання влади, а шляхом нормативного регулювання.

Вище суспільне призначення права - забезпечувати, гарантувати в нормативному порядку волю в суспільстві, стверджувати справедливість, створювати оптимальні умови для переважної дії в суспільстві економічних і духовних чинників, проводити ліквідацію свавілля з громадського життя, з життя людей.

Право в цьому розумінні невіддільне від справедливості. "Право", "правове", "справедливе" – це один ряд близьких за значенням слів. Коли говоримо "право", розуміємо, що йдеться про загальнообов'язкові юридичні норми, про закони, за допомогою яких у

наші відносини вноситься строгість, чіткий порядок, законність, причому так, що тріумфує справедливість.

Класифікувати перцептивні ситуації сприймання правової системи можна за різними принципами, наприклад – за об'єктом перцепції. Можемо назвати сприймання власне правових норм (надрукованих і прочитаних або вислуханих особистістю). Сприймання окремих осіб - представників правоохоронних органів у процесі виконання ними своїх безпосередніх функцій. Сприймання певних професійних груп та організацій, що є невід'ємною частиною правових ситуацій і належать до правової системи держави (Верховна Рада, "Беркут", паспортний стіл тощо).

Ситуації сприймання системи соціально-правових норм особистістю бувають монологічні (інша людина сприймається тут крізь призму соціально сформованих рольових і міжгрупових уявлень, узагальнень; механізми сприйняття, що відповідають цій ситуації - схеми першого враження, стереотипізація, фізіогномічна редукція, внутрішньогруповий фаворитизм) та діалогічні (міжособистісна взаємодія, що потребує не просто категоризації сприйнятого, але і розуміння, налагодження довірливих стосунків у процесі спілкування або спільної діяльності; механізми розуміння - ідентифікація, емпатія, атракція, соціальна рефлексія) [2].

Результатом сприйняття системи соціально-правових норм особистістю є перцептивний образ правової системи держави. Це явище близьке за своїм змістом до феномена "образ світу", який тривалий час був предметом вивчення радянських психологів. Опрацьовувати поняття "образ світу" як загальпсихологічну категорію у радянській психології вперше почав О.М. Леонтьєв [5]. Він описав образ світу як окремих вимір життя людини, "5-й квазівимір", що є тим значеннєвим полем, у якому перебуває кожна людина; тією системою значень, якою вона оперує. Відповідно, образ правової системи держави є однією з форм організації знань особистості про систему права, її функції та компоненти.

У рамках теорії діяльності цілісність образу світу виводиться з єдності відображеного у ньому об'єктивного світу і системного характеру людської діяльності. Діяльнісна природа образу світу виявляється в наявності у нього, поряд з властивими фізичному світу координатами простору і часу, п'ятого квазівиміру, системи значень, що відображає у собі результати сукупної суспільної практики. Їх введення в індивідуальний акт пізнання забезпечується участю цілісного образу світу у виникненні пізнавальних гіпотез, що являються вихідною ланкою

у побудові нових образів. Образ має активну природу. Отже, образ світу - універсальна форма організації знань людини, що визначає можливості пізнання і керування поведінкою.

У соціальній психології поняття образу світу розглядається з погляду соціального пізнання (пізнання соціальних об'єктів - людей, груп, організацій). Специфіка соціального пізнання полягає у тому, що воно неможливе поза суспільством. Образ соціального світу розглядається як продукт соціального пізнання, соціального конструювання реальності.

Завдання сформувати перцептивний образ виникає завжди, коли суб'єкт стикається з новою для нього дійсністю. Образ може розвиватися, удосконалюватися. Він має також й інваріантні, стабільні властивості. Співвідношення динамічних і статичних властивостей також може бути різним. На думку А.В. Запорожця, перцептивні еталони (статичні властивості образу) можуть відповідати не лише одиничним властивостям навколишньої дійсності, але і системам загальноновизнаних властивостей. Особистість з дитинства засвоює своєрідні системи і навчається ними користуватися як системами чуттєвих мірок або еталонів для аналізу оточуючого або для систематизації досвіду сприймання довкілля. Якщо поняття сенсорних еталонів відображує результат суспільно-історичної діяльності людства щодо виділення і створення сенсорних якостей, необхідних для орієнтування у соціальному житті, то поняття оперативних одиниць сприймання - результат індивідуальної діяльності особистості із засвоєння суспільно вироблених систем сенсорних еталонів [4]. Видається цілком обґрунтованим припущення про те, що образ правової системи у психіці особистості також містить статичні (ймовірно - неусвідомлювані) та індивідуальні (результат індивідуального досвіду) компоненти.

Образ може бути сенсорним (відображення правових явищ на теоретичному (науковому) рівні); або рефлексивним (правові уявлення, почуття, переживання, що формуються під впливом правотворчої, правозастосувальної і правоохоронної практики).

Про образ правової системи держави як приватний випадок образу соціального світу можна стверджувати, що це універсальна форма організації знань людини, яка визначає можливості пізнання і керування правовою поведінкою. Цей образ - суто індивідуальний феномен, він властивий особистості як цілісному, активному суб'єктові діяльності. Це сукупність або упорядкована система знань людини про правову систему держави що опосередковує, переломлює через себе

соціальну активність. Розвивається і трансформується у процесі діяльності людини, виникає на стику зовнішніх і внутрішніх вражень.

Образ як результат сприймання і рефлексії правової системи держави має багаторівневу структуру. В. Оксамитний, розглядаючи образ права як прерогативу свідомості, точніше правосвідомості, визначав його як результат відображення правових уявлень у свідомості, що має носити об'єктивний характер. Емоційно співвідносячись із правовими приписами, оцінюючи і переживаючи їх на суб'єктивній основі особистісних характеристик, приймаючи або заперечуючи як орієнтири своєї поведінки, особистість виявляє свої правові переконання, які можуть бути виражені як у повазі до закону, так і у нехтуванні вимогами норм права. Таким чином, виділяються пізнавальний і оціночний компоненти, які є передумовою виникнення правових переконань і настановлень.

Проте, на нашу думку, структура образу правової системи держави не може обмежуватися лише свідомими компонентами. Зокрема, на несвідомому рівні може бути наявним архетип правової системи держави, властивий кожній людині від народження, візуалізовані сенсорні образи (символи) правової системи (Феміда, терези), релігійні та моральні настанови. На свідомому (раціональному) рівні перебувають соціальні норми (назви, види, структура), правові установи, посади, функції правової системи, суспільні відносини, які регулюються правом, особливості законотворчого процесу, правові настановлення, емоційні оцінки (як позитивні, так і негативні), що відображують ставлення особистості до системи права.

-
1. Бенвентист Э. Словарь индоевропейских терминов. М., 1995.
 2. Битянова М. Р. Социальная психология: наука, практика и образ мыслей: Учеб. пособие. М., 2001.
 3. Гавриловська К. П., Тимофіюк О. О. До проблеми персоніфікації державної влади: психологічний аспект // Психологічні перспективи. Вип. 2. Луцьк, 2002. С. 70-77.
 4. Зинченко Т.П. Когнитивная и прикладная психология. Москва; Воронеж, 2000.
 5. Петухов В. В. Образ мира и психологическое изучение мышления // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Психология. 1984. № 4.
 6. Словарь практического психолога // Сост. С. Ю. Головин. Минск, 1998.
 7. Хропанюк Т.В. Теория государства и права. М., 1989.